

EWA DRAUS

Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska w Przemyśle

ZRÓŻNICOWANIE PRZESTRZENI SPOŁECZNO-GOSPODARCZEJ WOJ. PODKARPACKIEGO

Abstract: Differentiation of Socio-economical Space of Podkarpacie Voivodship. The Podkarpacie Voivodship belongs to the least urbanised regions within Poland, showing a tendency towards decrease of urban population and increase of rural population. Therefore, these are the rural areas, which have lately become places of social and economic transformations; in fact, they take place irregularly in different parts of the Voivodship. The subject matter of the presented analysis is specifying the level of diversity concerning a social and economic space with respect to the Podkarpacie Voivodship communes, presented in the light of demographic changes, spatial location of population, economic activity of population and their situation at the labour market, as well as, building movement of the Voivodship inhabitants. The above-said aspects allowed for specifying areas covered by a semiurbanisation process and indicating its conditionings, among which are the following: the distance from the biggest towns in the Voivodship (Rzeszów, Przemyśl, Krosno, Mielec, Dębica, Stalowa Wola and Sanok), location in the vicinity of the most important transportation routs (the state roads No 4 and No 28), the distance from border crossings to The Ukraine (Medyka, Korczowa). However, in northern-west part of the Voivodship, where small and medium towns, located at a small distance from each other, are concentrated, the semiurbanisation process within rural communes is much slower.

Wstęp

Województwo podkarpackie jest usytuowane w południowo-wschodniej Polsce i obejmuje obszar 18 tys. km² (5,7% powierzchni kraju). Jego wschodnia granica jest jednocześnie granicą państwową oraz Unii Europejskiej z Ukrainą, na której znajdują się trzy drogowe i trzy kolejowe przejścia graniczne (Korczowa, Medyka, Krościenko, Przemyśl, Werchrata). Natomiast od strony południowej Podkarpacie sąsiaduje ze Słowacją¹.

¹ 20 grudnia 2007 r., po wejściu Polski do strefy Schengen przejścia graniczne ze Słowacją zostały zlikwidowane.

Obszar województwa przecinają dwa ważne szlaki komunikacyjne, z których jeden to III transeuropejski korytarz transportowy drogowy i kolejowy łączący wschód i zachód Europy (Berlin-Kraków-Rzeszów-Przemyśl-Kijów-Odesa), zaś drugi to potencjalny korytarz sieci TenT łączący północ i południe Europy² biegnący śladem projektowanej drogi S19 (obecnie jest to droga krajowa).

Ludność województwa liczy 2 097,6 tys. mieszkańców (5,5% ludności Polski), z czego 59,5% to osoby zamieszkałe na wsi. Natomiast w miastach żyje 40,5% mieszkańców regionu, co plasuje go na 16. pozycji w kraju pod względem poziomu urbanizacji. Ludność miejska skupiona jest w 45 miastach regionu³, z których największym jest Rzeszów – stolica województwa, liczący 163 503 mieszkańców. Pozostałe duże miasta regionu to: Przemyśl (67 127 osób), Stalowa Wola (65 498), Tarnobrzeg (50 047), Mielec (61 116), Krosno (47 723), Dębica (46 854), Jarosław (40 518), Sanok (39 381), Jasło (37 562). Wszystkie te miasta są obecnie siedzibami powiatów. Natomiast 35 miast to małe ośrodki miejskie, liczące do 20 tys. mieszkańców, skupiające łącznie 27,1% ludności miejskiej. 11 spośród nich ma status miast powiatowych, są to: Brzozów, Kolbuszowa, Lesko, Leżajsk, Lubaczów, Łańcut, Nisko, Przeworsk, Ropczyce, Strzyżów i Ustrzyki Dolne.

Ludność wiejska zamieszkuje w 143 gminach⁴, w tym 113 wiejskich i 30 miejsko-wiejskich. 101 spośród tych gmin liczy do 10 tys. mieszkańców skupiając 53,2% ludności wiejskiej, zaś 42 gminy posiada 10 tys. i więcej ludności.

Dominacja ludności zamieszkałej na wsi oraz niski poziom urbanizacji są specyficzną cechą woj. podkarpackiego, która w XXI w. wykazuje tendencję do pogłębiania się. W chwili powstania województwa w 1999 r. poziom urbanizacji wynosił 41,1%, zaś 7 lat później liczba ludności miejskiej zmniejszyła się o 2,8%, przy ogólnym spadku liczby mieszkańców województwa o 1,3%. Przełomowym okresem w procesie urbanizacji regionu okazała się transformacja społeczno-gospodarcza w Polsce, która na tym terenie była szczególnie dotkliwa. Upadek wielkich przedsiębiorstw państwowych, głównie w przemyśle ciężkim i wydobywczym, wynikający ze zmian technologicznych, utraty tradycyjnych rynków zbytu oraz niskiej wydajności spowodował zahamowanie rozwoju miast. Natomiast podkarpacka wieś stała się amortizatorem dokonujących się przemian gospodarczych, przyjmując liczną rzeszę bezrobotnych. Jednak po trudnych latach 90. XX w. obszary wiejskie zaczęły się dostosowywać do nowych uwarunkowań i modernizować, choć proces ten jest zróżnicowany w różnych częściach regionu. Bardzo ważnymi czynnikami rozwoju było ustanowienie samorządów oraz dopływ środków

² 26 listopada 2006 r. została podpisana przez Ministrów Infrastruktury Polski, Litwy, Słowacji i Węgier. Deklaracja Łańcucka, w której sygnatariusze wyrażają dążenie do włączenia tego szlaku do europejskiej sieci Ten-T w 2010 r., w ramach weryfikacji transeuropejskich korytarzy transportowych w nowych krajach Unii Europejskiej prowadzonej przez Komisję Europejską.

³ Od 2008 r. prawa miejskie uzyskała Boguchwała – 46. miasto województwa, ale w danych statystycznych nie jest ujmowana jako miasto, lecz gmina wiejska.

⁴ Województwo liczy 159 gmin, w tym 16 to gminy miejskie.

finansowych z Unii Europejskiej, najpierw w ramach funduszy przedakcesyjnych, a od 2004 r. funduszy strukturalnych. W latach 1999-2006 woj. podkarpackie uzyskało ok. 670 mln euro ze środków pomocy zagranicznej, z czego ok. 230 mln stanowią środki z tzw. okresu przedakcesyjnego, w ramach programów: Phare SGG (61,8 mln), Sapard (76,6 mln), Ispa (51,4 mln)⁵. Pieniądze pozyskane ze źródeł zagranicznych w zdecydowanej mierze przyczyniły się do rozwoju infrastruktury technicznej, zarówno drogowej, jak i ochrony środowiska (wodociągi i kanalizacja, oczyszczalnie ścieków) oraz modernizacji infrastruktury społecznej (szkoły, infrastruktura sportowa, przychodnie zdrowia itp.). Prowadzone przez samorządy inwestycje niwelują opóźnienia infrastrukturalne regionu, poprawiając jakość życia mieszkańców oraz stwarzają warunki do rozwoju przedsiębiorczości i dywersyfikacji gospodarczej województwa. Na lata 2007-2013 woj. podkarpackie uzyska z funduszy strukturalnych 2746,91 mln euro, w tym 1344,57 mln euro z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego na realizację *Regionalnego Programu Operacyjnego*, w ramach *PO Rozwój Polski Wschodniej* 573 mln euro, z Europejskiego Funduszu Społecznego w ramach komponentu regionalnego *PO Kapitał Ludzki* 432,31 mln euro oraz z Europejskiego Funduszu Rolnego na *Program Rozwoju Obszarów Wiejskich* 300,43 mln euro. Ponadto, z *PO Infrastruktura i Środowisko* na terenie województwa będą realizowane największe inwestycje transportowe, jak budowa autostrady A4 do przejścia granicznego w Korczowej oraz drogi ekspresowej S19 do Barwinka, a także rozbudowa lotniska międzynarodowego w Jasionce.

Okres dynamicznego rozwoju regionu przekłada się na zróżnicowanie jego przestrzeni społeczno-gospodarczej, co uwidaczniają zmiany demograficzne, kierunki migracji ludności, nierównomierny rozwój przedsiębiorczości oraz sytuacja na rynku pracy. Niektóre obszary województwa stają się coraz bardziej atrakcyjne dla mieszkańców jako miejsce zamieszkania oraz do inwestowania i rozwoju przedsiębiorczości, co jednocześnie wpływa na sytuację na rynku pracy. W prezentowanej pracy zamierzano przedstawić obecny stopień zróżnicowania przestrzeni społeczno-gospodarczej woj. podkarpackiego w świetle zmian demograficznych, rozmieszczenia przestrzennego ludności, aktywności ekonomicznej ludności i ich sytuacji na rynku pracy oraz ruchu budowlanego mieszkańców, ze szczególnym uwzględnieniem dokonującego się procesu semiurbanizacji obszarów wiejskich. W tym celu dokonano analizy, na poziomie poszczególnych gmin województwa, wybranych cech społeczno-gospodarczych: gęstości zaludnienia, migracji mieszkańców, podejmowania działalności gospodarczej, zatrudnienia w sektorze pozarolniczym, bezrobocia oraz rozwoju budownictwa mieszkaniowego. Podstawą analizy były dane statystyczne opublikowane w rocznikach statystycznych GUS. Wyniki przeprowadzonej analizy pozwoliły określić obszary przeobrażeń społeczno-gospodarczych w woj. podkarpackim i ich kierunki oraz uwarunkowania. Szczególny nacisk położono na analizę zróżnicowania dokonujących się przemian w gminach wiejskich, które w różnym stopniu ulegają procesowi semiurbanizacji.

⁵ *Regionalny Program...* (2007).

1. Sytuacja demograficzna

Perspektywy ludnościowe województwa określa dynamika przyrostu naturalnego, która w ostatnich latach wykazuje tendencję spadkową, szczególnie na obszarach wiejskich. Mimo to woj. podkarpackie charakteryzuje wyższa dynamika demograficzna w stosunku do przeciętnej w kraju. Wskaźnik przyrostu demograficznego na 1000 ludności w 2006 r. wyniósł 1,3 osoby (Polska 0,1), co zapewniło 4. lokatę w kraju po woj. pomorskim (2,5), warmińsko-mazurskim (1,7) i wielkopolskim (1,7). Jednak negatywne procesy demograficzne, jakie można zaobserwować na obszarze całego kraju dotknęły również woj. podkarpackie, ponieważ od 2000 r. przyrost naturalny na 1000 mieszkańców zmniejszył się o połowę (2000 r. 2,6). Najbardziej drastyczny spadek przyrostu naturalnego dotknął obszary wiejskie, gdzie wskaźnik ten zmniejszył się w przeciągu 6 lat prawie 3-krotnie (2000 r. 3,0, zaś 2006 r. 1,1), natomiast w miastach o 0,5 pkt. W ten sposób odwróciły się obserwowane od dziesiątków lat tendencje, gdy przyrost naturalny na wsi był wyższy niż w miastach, a od 2005 r. to miasta notują wyższą wartość wskaźnika niż obszary wiejskie. Jednak mimo znacznie szybszego spadku przyrostu naturalnego na obszarach wiejskich niż w miastach, to właśnie na wsi prognozowane jest przez GUS zwiększenie liczby ludności o 2,9% w 2030 r. w stosunku do 2006 r., zaś w miastach spadek o 10,4%, przy ogólnym zmniejszeniu się liczby mieszkańców województwa o 2,5%. Wynika z tego, że przyrost naturalny nie wpłynie na poziom urbanizacji regionu. Natomiast obszary wiejskie będą powiększać swój potencjał ludnościowy przez migracje wewnętrzne mieszkańców, co wskazuje na prognozowaną semiurbanizację wsi.

1.1. Rozmieszczenie przestrzenne ludności

Dla przedstawienia zróżnicowania przestrzeni społecznej w woj. podkarpackim podjęto analizę obecnego rozmieszczenia przestrzennego ludności w poszczególnych gminach województwa, którą wyraża wskaźnik gęstości zaludnienia. Pozwala ona wytyczyć obszary, które stanowią dla mieszkańców najbardziej atrakcyjne miejsca zamieszkania oraz pokazać ich uwarunkowania. W tym celu w analizie skoncentrowano się na gminach wiejskich, których gęstość zaludnienia jest najwyższa, uznając że są to obszary, w których przebiega proces semiurbanizacji.

Gęstość zaludnienia w województwie wynosi 118 osób na km², co plasuje je na 7. pozycji w kraju. Rozmieszczenie ludności jest nierównomierne, gdyż wynika z niejednorodnych warunków środowiska naturalnego, charakteru gospodarczego, poziomu zurbanizowania, a także zróżnicowanych, w okresie powojennym, procesów demograficzno-osadniczych. Najgęściej zaludniony jest podregion rzeszowsko-tarnobrzecki (154 osoby na km²), zaś najłagodniej krośnieńsko-przemyski (91 osób na km²).

Gęstość zaludnienia dla terenów wiejskich wynosi średnio 74 osoby na km² ale rozpiętość tego wskaźnika dla gmin wiejskich jest bardzo duża i mieści się między

wielkościami: 5 osób na km² w gminie Lutowiska (powiat bieszczadzki), 6 osób w Cisnej (powiat leski) a 318 osób na km² w gminie Krościenko Wyżne, 262 w Miejscu Piastowym (powiat krośnieński) oraz 245 w gminie Krasne i 210 w Trzebownisku (powiat rzeszowski). Najniższy poziom gęstości zaludnienia występuje w gminach przyległych do granic państwowych z Ukrainą i Słowacją, które w 1947 r. były miejscem przesiedleń ludności. Ponadto, południe województwa jest obszarem górzystym o bardzo wysokim stopniu zalesienia i trudnych warunkach dla rolnictwa. Do obu granic państwowych przylegają parki narodowe oraz krajobrazowe i obszary te w znacznym stopniu są objęte ochroną Natura 2000. Natomiast najgęściej zaludnione gminy wiejskie znajdują się w bezpośrednim otoczeniu miast.

Największa liczba najgęściej zaludnionych gmin występuje w obszarze Rzeszowa, który otoczony jest przez gminy: Krasne (245), Boguchwała (219), Trzebownisko (210), Świlcza (147), Hyżne (133), Chmielnik (121), Czudec (136). Podobna sytuacja występuje w obszarze najstarszego uprzemysłowienia regionu w pobliżu Jasła, Krosna aż do Brzozowa. Takie gminy, jak: Krościenko Wyżne (318 osób na km²), Miejsce Piastowe (262), Chorkówka (170) przylegają do Krosna. Natomiast Jasło otoczone jest gminami: Jasło (170), Skołyszyn (158), Tarnowiec (146), Kołaczyce (145), Brzyska (139), natomiast w bezpośredniej bliskości Brzozowa są gminy: Jasienica Rosielna (129) i Haczów (127).

Analogiczna sytuacja dotyczy miast usytuowanych na trasie drogi krajowej nr 4 biegnącej przez południe Polski do granicy z Ukrainą. Duże zagęszczenie ludności występuje w pobliżu Dębicy, do której przylega gmina Dębica (174) i Żyraków (121), Łańcuta, w pobliżu którego jest gmina Łańcut (191), Białobrzegi (144) i Czarna (138), następnie miasta Przeworsk – gmina Przeworsk (160), Zarzecze (146), Jarosławia – gmina Pawłosiów (173) oraz Przemyśla – gminy: Orły (119) i Żurawica (128). Ta kolejność usytuowania gmin o wysokiej gęstości zaludnienia, włączając gminy okalające Rzeszów, odzwierciedla przebieg drogi krajowej nr 4 biegnącej w III międzynarodowym korytarzu transeuropejskim. W najbliższych latach równolegle do tej drogi zostanie wybudowana autostrada A4.

Natomiast tylko jedna gmina wiejska o dużej gęstości zaludnienia występuje w pobliżu miast: Tarnobrzega – gmina Gorzyce (196 osób na km²) oraz Stalowej Woli – Zaleszany (122), co wynika z bezpośredniej bliskości tych miast z mniejszymi ośrodkami miejskimi, jak: Nowa Dęba, Nowa Sarzyna, Nisko, Radomyśl nad Sanem, Ulanów.

1.2. Migracje ludności

Stan ludnościowy i jego rozmieszczenie przestrzenne w woj. podkarpackim jest kształtowane głównie przez migracje mieszkańców. Przemieszczanie się ludności na wybrane przez siebie obszary wskazuje na ich atrakcyjność osiedleńczą, a jednocześnie przyczynia się do zróżnicowania przestrzeni społecznej regionu. W związku

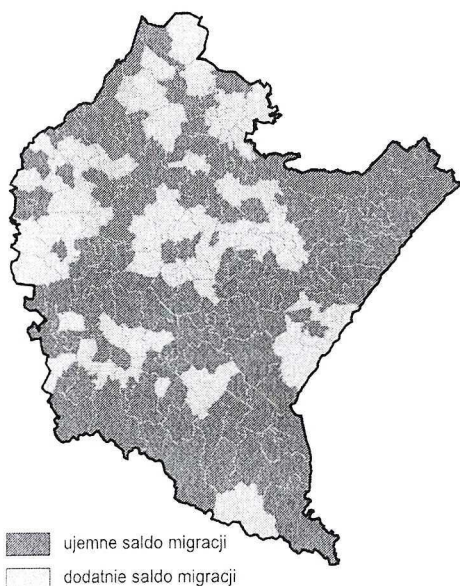
z tym, dokonano analizy salda migracji w poszczególnych gminach województwa pod względem napływu oraz odpływu ludności. W ten sposób określono obszary, w których liczba mieszkańców wzrasta oraz zmniejsza się w wyniku migracji. Szczególny nacisk, w przeprowadzonej analizie, położono na delimitację gmin wiejskich o najwyższym, w województwie, dodatnim wskaźniku salda migracji, wskazując tym samym uwarunkowania tego procesu.

Województwo podkarpackie tradycyjnie ma ujemne saldo migracji, które od 1990 r. sukcesywnie wzrasta, a od 2002 r. następuje jego zwiększone natężenie. W 2006 r. saldo migracji wynosiło -1,9 (10. miejsce w kraju).

Odpływ ludności notują wszystkie miasta w województwie, włącznie z miastami stanowiącymi ośrodki miejsko-gminne, z wyjątkiem Głogowa Małopolskiego (13,3) oraz Strzyżowa (2,6). Największy ubytek mieszkańców na 1000 ludności wystąpił w następujących miastach: Ustrzyki Dolne (-12,9), Stalowa Wola (-10,3), Dębica (-7,9), Lesko (-7), Jasło (-5,9), Jarosław (-5,4), Brzozów (-5,3), Mielec (-5), Lubaczów (-5), Krosno (-5), Przemyśl (-5), Sanok (-4,7), Tarnobrzeg (-4,3). Natomiast gminy wiejskie, w których występuje ujemne saldo migracji obejmują głównie obszary położone wzdłuż wschodniej granicy z Ukrainą, z wyjątkiem gmin okalających miasto Przemyśl oraz wzdłuż południowej granicy ze Słowacją, z wyjątkiem gminy Cisna. Ubytek ludności w wyniku migracji notują także gminy wiejskie położone peryferyjnie w stosunku do największych miast w województwie.

Dodatnie saldo migracji występuje w gminach wiejskich znajdujących się w pobliżu miast. Największe ich zagęszczenie występuje wokół miast położonych wzdłuż drogi krajowej nr 4, tj. Dębicy (4 gminy), Rzeszowa (8 gmin), Łańcuta (3 gminy), Przeworska (2 gminy), Jarosława (2 gminy), Przemyśla (5 gmin). Analogiczna sytuacja jest przy drodze nr 28, przy której położone są: Krosno (6 gmin), Jasło (3 gminy) oraz Sanok (2 gminy). Dodatkowo saldo migracji mają też gminy sąsiadujące z Mielcem (4 gminy) oraz Stalową Wolą (4 gminy) i Niskiem (4 gminy).

Najwyższy napływ ludności w gminach wiejskich występuje w sąsiedztwie Rzeszowa, w gminach: Głogów Małopolski (10,9), Tyczyn (18,5), Trzebownik (5,3), Czarna (4,7), Świlcza (3,9), Boguchwała (3,6), Chmielnik (3,3), Łańcut (3,3)

Ryc. 1. Saldo migracji w woj. podkarpackim w 2006 r.

Źródło: Rocznik Statystyczny Województwa Podkarpackiego 2007 (ryc. 1-9).

oraz Przemyśla, w gminach: Krasiczyn (5,8), Fredropol (5,5), Przemyśl (4,5), Żurawica (3,9), Medyka (2,1). Wysoką dynamikę napływu mieszkańców notują 2 gminy w pobliżu Stalowej Woli, Pysznica (12,7) i Zaleszany (7,2), a także 2 gminy w okolicy Krosna: Krościenko Wyżne (7,8), Miejsce Piastowe (5) oraz 1 gmina w sąsiedztwie Jasła – Dębowiec (5,6), zaś w okolicy Sanoka – gmina wiejska Sanok (3,6).

W woj. podkarpackim są 2 gminy wiejskie, których wskaźniki pokazują ich odmiennosć w stosunku do otaczających je obszarów. Gmina Cisna o wysokim dodatnim saldzie migracji (3,5), która usytuowana jest w pobliżu gmin o największym odpływie ludności oraz gmina Krasne znajdująca się w bezpośrednim sąsiedztwie Rzeszowa i obok gmin o największym napływie ludności, zaś sama ma wysokie ujemne saldo migracji (-8,6) (ryc. 1).

2. Aktywność ekonomiczna mieszkańców

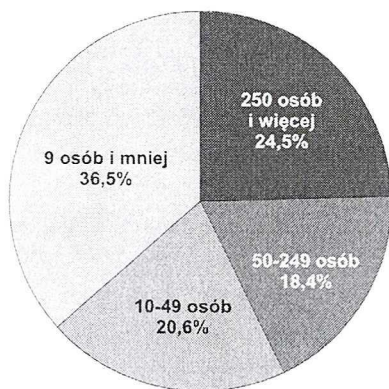
Zróźnicowanie przestrzeni społecznej jest związane z sytuacją gospodarczą i rynkiem pracy na danym obszarze. W związku z tym, dokonano analizy zróźnicowania przestrzeni gospodarczej w poszczególnych gminach woj. podkarpackiego pod względem aktywności ekonomicznej jej mieszkańców, biorąc pod uwagę ich przedsiębiorczość, zatrudnienie w sektorze pozarolniczym oraz występujące bezrobocie. Pozwoliło to określić poziom rozwoju gospodarczego, jego dywersyfikację oraz uzależnienie od rozwoju sektorów pozarolniczych, a także charakter rynku pracy.

Podkarpacie należy do najbiedniejszych regionów w Polsce. Produkt krajowy brutto (w cenach bieżących) w 2005 r. wynosił 37 319 mln zł., co stanowiło jedynie 3,8% PKB Polski. Jednak w porównaniu do 2000 r. PKB wytworzony w regionie wzrósł blisko o 1/3, co świadczy o dużej dynamice rozwoju. W przeliczeniu na 1 mieszkańca PKB wynosiło 17 789, czyli 69% PKB osiąganego przez przeciętnego mieszkańca Polski. Pod tym względem Podkarpacie plasuje się na 15. miejscu w kraju.

Największy udział w wytworzeniu PKB w województwie miały usługi rynkowe (44,8%) oraz przemysł z budownictwem (30,2%), natomiast najmniejszy – rolnictwo (3,3%) i usługi nierynkowe (18,8%).

2.1. Przedsiębiorczość

Podejmowanie działalności gospodarczej przez mieszkańców jest wyrazem ich aktywności ekonomicznej i wpływa na poprawę poziom rozwoju gospodarczego województwa oraz kształtuje sytuację na rynku pracy. Przeanalizowano zatem liczbę podmiotów gospodarczych przypadającą na 1000 mieszkańców w poszczególnych gminach województwa, ze szczególnym uwzględnieniem gmin wiejskich. Celem tego było określenie gmin wiejskich o najwyższej liczbie podmiotów gospodarczych, uznając, że na tych obszarach następuje proces semiurbanizacji.

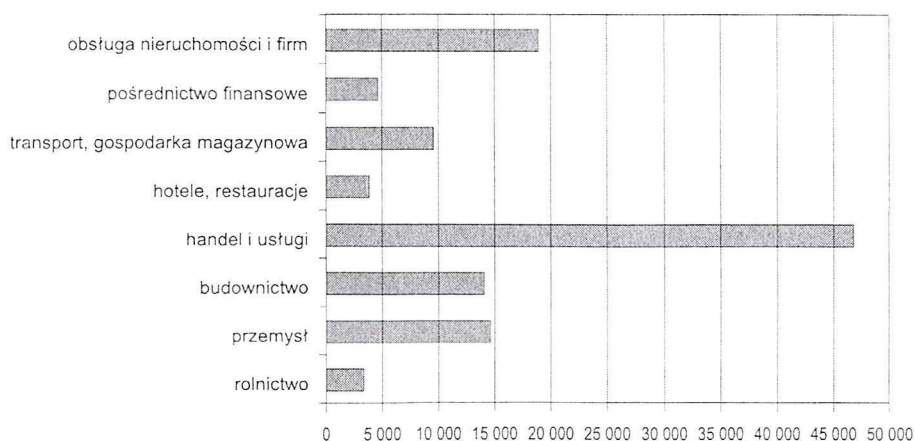
Ryc. 2. Struktura pracujących według wielkości przedsiębiorstw w woj. podkarpackim

W systemie REGON na terenie woj. podkarpackiego jest zarejestrowanych 140 656 podmiotów gospodarczych, co stanowi ok. 4% przedsiębiorstw w kraju. Zdecydowana większość przedsiębiorstw w regionie to mikroprzedsiębiorstwa zatrudniające 9 i mniej osób (94,7%), natomiast małe firmy stanowią 4,3% ogółu zarejestrowanych, zaś średnie firmy zatrudniające 50-249 pracowników stanowią 0,8% przedsiębiorstw. Dużych przedsiębiorstw posiadających 250 i więcej pracowników jest 207, czyli 0,1% (ryc. 2). Jednak mimo niewielkiej liczby dużych i średnich firm ich znaczenie w zatrudnieniu mieszkańców regionu jest istotne.

Pośród wszystkich podmiotów gospodarczych zdecydowanie dominują osoby fizyczne (77%). Spółki handlowe stanowią 4,3%, z których prawie co 13 ma udział kapitału zagranicznego. 7,3% firm to spółki cywilne, 3,4% – fundacje, stowarzyszenia i organizacje społeczne, zaś spółdzielnie to zaledwie 0,5% zarejestrowanych w rejestrze REGON.

Najwięcej podmiotów gospodarczych reprezentuje sekcje: handel i naprawy (33,3%), obsługa nieruchomości firm (13,5%), przemysł (10,5%), budownictwo (10,1%). Natomiast najmniej firm zarejestrowanych w systemie REGON występuje w sekcjach: rolnictwo (2,5%), hotele i restauracje (2,8%) oraz pośrednictwo finansowe (3,3%) (ryc. 3).

Podjęmowanie działalności gospodarczej nie jest mocną stroną ludności Podkarpacia. Pod względem liczby przedsiębiorstw zarejestrowanych w systemie REGON województwo znajduje się na ostatnim miejscu w kraju. Odzwierciedla to niska liczba

Ryc. 3. Przedsiębiorstwa według sektora działalności w woj. podkarpackim

podmiotów gospodarczych przypadających na 1000 mieszkańców, która wynosiła 67, podczas gdy w kraju 95.

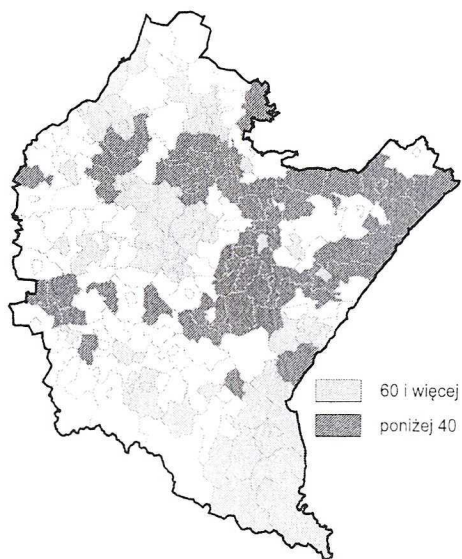
Do zobrazowania poziomu przedsiębiorczości w gminach przyjęto skrajne wartości wskaźnika liczby podmiotów gospodarczych przypadających na 1000 mieszkańców, przyjmując że jego wysokość zbliżona i wyższa od przeciętnej województwa określa gminy o wysokiej przedsiębiorczości (60 i powyżej), zaś najniższe dla województwa wartości kształtują się na poziomie 40 firm na 1000 ludności.

Najwięcej podmiotów gospodarczych na 1000 mieszkańców znajduje się w miastach województwa, z wyjątkiem Brzozowa i Strzyżowa. Natomiast gminy wiejskie o wysokiej liczbie podmiotów gospodarczych są usytuowane przede wszystkim wokół Rzeszowa (6 gmin wiejskich – Krasne (101,4), Trzebownisko (61,1), Czarna (62,3), Świlcza (60,3), Boguchwała (63,2), Tyczyn (67,7), 1 miejsko-wiejska – Głogów Młp. (66,2). Znacznie mniejsze skupisko gmin wiejskich o wysokim wskaźniku podmiotów gospodarczych występuje w sąsiedztwie Przemyśla – Krasiczyń (66,4) i Przemyśl (66,4).

Wysoką przedsiębiorczością odznaczają się również miejsko-wiejskie gminy uzdrowskie położone w powiecie krośnieńskim: Iwonicz Zdrój (69) i Rymanów (71,9) oraz gminy bieszczadzkie z powiatów ustrzyckiego, leskiego i sanockiego. Należy jednak zaznaczyć, że obszar Bieszczadów ma bardzo niskie zaludnienie, co powoduje, że wskaźniki przeliczane do liczby mieszkańców nie odzwierciedlają faktycznej sytuacji. Ponadto, na tych terenach koncentruje się działalność gospodarcza polegająca na eksploatacji drewna, co często związane jest z *outsourcingiem*.

Rozmieszczenie przestrzenne obszarów o największej liczbie podmiotów gospodarczych (ryc. 4) wskazuje na istotny wpływ na rozwój przedsiębiorczości najważniejszych szlaków komunikacyjnych województwa, w tym przede wszystkim drogi krajowej nr 4, biegnącej przez Kraków, Dębicę, Rzeszów, Łańcut, Przeworsk, Jarosław do granicy państwa z Ukrainą (przejścia graniczne w Korczowej i Medyce) oraz drogi nr 28, która jest równoległa do drogi nr 4 i przebiega przez Nowy Sącz, Jasło, Krosno, Sanok do granicy z Ukrainą (przejścia graniczne w Krościenku i Medyce).

Najniższy poziom przedsiębiorczości występuje w północno-wschodniej części województwa w gminach wiejskich powiatu lubaczowskiego, jarosławskiego, przeworskiego, leżajskiego, zaś usytuowane tam miasta powiatowe są jedynymi enklawami, w których rozwijają się firmy.

Ryc. 4. Podmioty gospodarcze w woj. podkarpackim na 1000 ludności

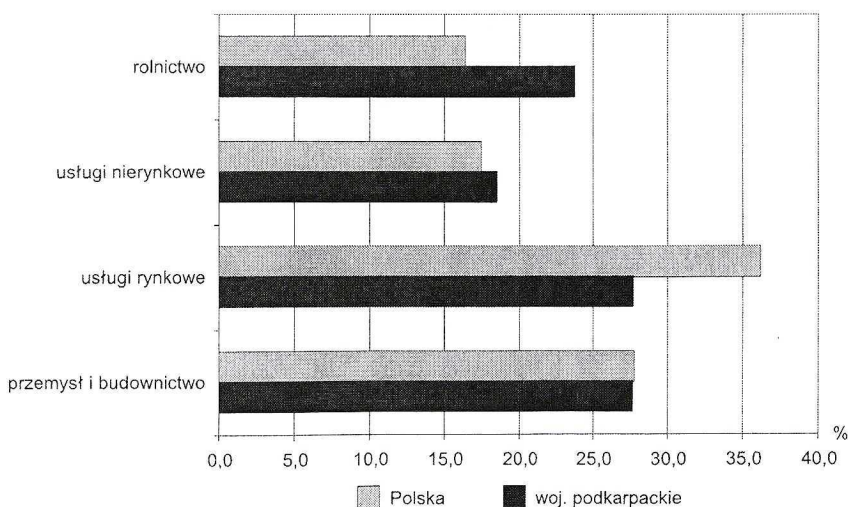
Niską przedsiębiorczością charakteryzują się gminy wiejskie znajdujące się w północno-zachodniej części województwa, a także w sąsiedztwie Jasła i Krosna. Świadczy to o tym, że mieszkańcy nie czują potrzeby zakładania własnej firmy mając możliwość zatrudnienia w pobliskim mieście.

2.2. Zatrudnienie w sektorze pozarolniczym

Podjęcie zatrudnienia w sektorze pozarolniczym świadczy o dywersyfikacji gospodarczej regionu i uniezależnianiu się gmin wiejskich od jego monofunkcyjnego, rolniczego charakteru. W związku z tym, dokonano analizy zatrudnienia mieszkańców poszczególnych gmin woj. podkarpackiego w sektorach pozarolniczych, a następnie pogłębiono analizę o wyodrębnienie zatrudnienia w sektorach: przemysł wraz z budownictwem oraz usługi rynkowe. W ten sposób określono obszary, w których występuje dywersyfikacja zatrudnienia oraz specjalizacja w wybranych sektorach pozarolniczych.

W 2006 r. w woj. podkarpackim liczba pracujących wynosiła 654,3 tys. osób, co stanowiło 5,1% ogółu pracujących w Polsce. Zatrudnienie mieszkańców rozkładało się dość równomiernie między usługi rynkowe (28,4%), przemysł wraz z budownictwem (28,4%) oraz rolnictwo i leśnictwo (24,3%). Natomiast najmniej osób pracowało w usługach nierynkowych (18,9%). W porównaniu do struktury pracujących w Polsce, Podkarpacie cechuje się nadmiernym zatrudnieniem w rolnictwie (w Polsce 16,6%) i niedorozwojem usług rynkowych (w Polsce 37%) (ryc. 5).

Zmiany związane z semiurbanizacją, jakie zachodzą na obszarach wiejskich najlepiej obrazuje zatrudnienie mieszkańców województwa w zawodach pozarolniczych.

Ryc. 5. Struktura pracujących w Polsce i w woj. podkarpackim w 2006 r.

Do przedstawienia tej sytuacji przyjęto wskaźnik określający udział pracujących na 1000 ludności poza rolnictwem indywidualnym, organizacjami pozarządowymi, fundacjami oraz mikroprzedsiębiorstwami liczącymi do 9 pracowników. Dla woj. podkarpackiego wskaźnik ten wynosi 187 osób (ryc. 6).

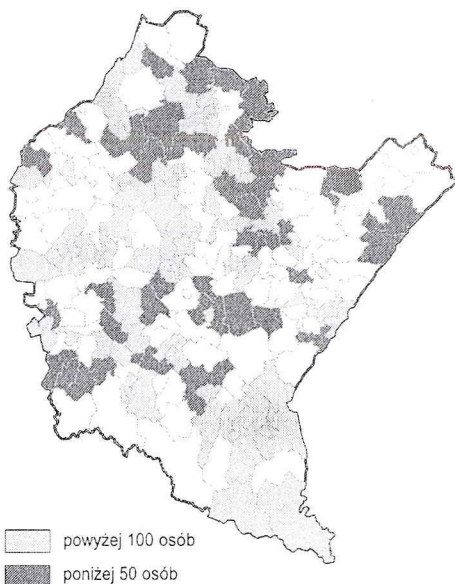
Najwięcej ludności z obszarów wiejskich pracujących w zawodach poza rolnictwem indywidualnym i w mikroprzedsiębiorstwach zamieszkuje w sąsiedztwie Rzeszowa, w gminach: m.gm. Głogów Młp. (156,4), gm. Trzebownisko (118), gm. Krasne (110), gm. Tyczyn (106), gm. Boguchwała (102). Podobna sytuacja występuje w pobliżu Dębicy, którą otaczają gminy: gm. Dębica (148) i m.gm. Pilzno (123,5) oraz Przemyśla – gm. Medyka (226,8) i gm. Żurawica (184,2)⁶ i Krosna – gm. Korczyna (106,3) i m.gm. Jedlicze (163,3).

Natomiast w północno-zachodniej części województwa wysoki wskaźnik zatrudnienia pozarolniczego występuje tylko w miastach (Tarnobrzeg, Stalowa Wola, Nisko, Mielec) oraz w gminach miejsko-wiejskich, na których terenie znajdują się zakłady przemysłowe: Ropczyce (173), Sędziszów Młp. (160), Kolbuszowa (170,7), Nowa Dęba (173,5), Nisko (166), Nowa Sarzyna (133,6), Leżajsk (443), Strzyżów (155) oraz gmina wiejska: Gorzyce (193,6).

Duże wskaźniki zatrudnienia pozarolniczego wykazuje Rudnik nad Sanem, usytuowany na południu od Niska, gdzie przedsiębiorczość mieszkańców bazuje na lokalnym surowcu i tradycjach, związanych z wyrobami z wikliny

Wykorzystanie zasobów drewna i walorów przyrodniczych przyczynia się również do zatrudnienia w gminach bieszczadzkich⁷: m.gm. Ustrzyki Dolne (159,3), gm. Lutowska (126), gm. Olszanica (112), gm. Solina (105), gm. Cisna (100,2), m.gm. Zagórz (156) i m.gm. Lesko (202), zaś występowanie wód leczniczych i walorów krajobrazowych wpływa na zatrudnienie w gminach uzdrowiskowych: m.gm. Iwonicz Zdrój (150,6), m.gm. Rymanów (136,9), gm. Horyniec Zdrój (108,9).

Niedorozwój sektora usługowego na Podkarpaciu powoduje, że najważniejszą rolę w rozwoju regionu odgrywa przemysł wraz z budownictwem. Jego znaczenie przejawia

Ryc. 6. Pracujący w woj. podkarpackim na 1000 mieszkańców

⁶ Na terenie gmin Medyka i Żurawica znajdują się dwa największe przejścia graniczne z Ukrainą.

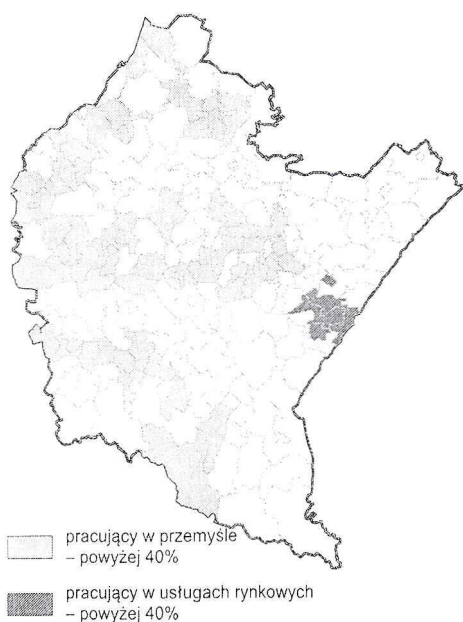
⁷ W gminach bieszczadzkich jest bardzo niskie zaludnienie, co wpływa na wysokość wskaźnika.

się w uzależnieniu od tego sektora wielu miast i przylegających do nich obszarów wiejskich. Obrazuje to ponad 40% udział zatrudnienia w przemyśle i budownictwie w ogólnej liczbie pracujących poza rolnictwem indywidualnym, organizacjami pozarządowymi, fundacjami i mikroprzedsiębiorstwami mającymi do 9 pracowników. Najbardziej wyspecjalizowane w sektorze przemysłowym i budowlanym miasta to: Stalowa Wola (56,5%), Dębica (50%), Leżajsk (43,5%), Nowa Sarzyna (57%), Mielec (64,7%), Nisko (40%), Ropczyce (41,5%), Sędziszów (57,6%), Nowa Dęba (53,4%), Jasło (47%), Krosno (49%). Rzeszów w okresie transformacji zdywersyfikował swoją strukturę zatrudnienia, która równomiernie rozkłada się między przemysłem wraz z budownictwem (31,2%), usługami rynkowymi (38,6%) i nierynkowymi (30,1%). Zróżnicowanie zatrudnienia występuje również w takich miastach, jak: Tarnobrzeg, Łańcut, Przeworsk, Jarosław oraz Sanok. Natomiast Przemyśl i Radymno to miasta wyspecjalizowane w usługach rynkowych.

Przemysłowy charakter miast wpływa na znaczne zatrudnienie w tym sektorze ludności zamieszkałej w pobliskich gminach wiejskich i miejsko-wiejskich. Ponad 40% pracujących w przemyśle i budownictwie spośród zatrudnionych w zawodach pozarolniczych mieszka w gminach sąsiadujących z Dębicą- m.gm. Pilzno (52,1%), gm. Dębica (71,6%), gm. Żyraków (47,1%), gm. Wielopole Skrzyńskie (53,4%), Mielcem – gm. Boro-
wa (47,7%), gm. Mielec (40,2%), gm. Tuszów Narodowy (43,1%), gm. Wadowice Górne (67%), m.gm. Radomyśl Wielki (45,4%), Stalowej Woli – gm. Radomyśl nad Sanem (54,6%), Niska – m.gm. Rudnik nad Sanem (57,4%), m.gm. Ulanów (50,7%), Jasła – gm.

Kołaczyce (42,3%), gm. Tarnowiec (55,7%) i gm. Skołyszyn (63,7%), Krosna – gm. Miejsce Piastowe (50,1%), gm. Korczyna (63,7%), gm. Jedlicze (55,4%).

Duża grupa gmin wiejskich o wysokim wskaźniku zatrudnienia w przemyśle i budownictwie usytuowana jest w pobliżu miast o zróżnicowanej strukturze gospodarczej, jak: Rzeszów – gm. Tyczyn (43,3%), gm. Boguchwała (49,5%), gm. Chmielnik (56,4%), Strzyżów – gm. Czudec (44,5%), gm. Frysztak (44,1%), Łańcut – gm. Białobrzegi (66,5%), gm. Łańcut (42,1%), gm. Rakszawa (66,5%), gm. Żołynia (50,6%), Przeworsk – gm. Przeworsk (72,9%), gm. Kańczuga (60%), gm. Zarzecze (48,9%), gm. Jawornik Polski (41,9%). Natomiast pozostałe gminy wiejskie, w których występuje specjalizacja w pracy w przemyśle i budownictwie to takie, na których terenie znajdują się zakłady przemysłowe. Należą

Ryc. 7. Pracujący w przemyśle i budownictwie oraz usługach rynkowych w woj. podkarpackim

do nich: gm. Gorzyce (67,2%), m.gm. Baranów Sandomierski (42,2%), gm. Raniżów (63,9%), gm. Cieszanów (51,7%), gm. Zarszyn (47,3%) oraz dwie gminy bieszczadzkie – Besko (63,3%), Komańcza (66,7%)

Wysoka specjalizacja przemysłowa wraz z budownictwem województwa została przełamana dzięki dynamicznemu rozwojowi wymiany gospodarczej z Ukrainą i otwarciu granicy państwowej dla swobodnego przepływu osób i towarów. Sprzyjało to rozwojowi Przemysła i otaczających go gmin, co przejawia się w koncentracji na tych terenach usług rynkowych, w których pracuje powyżej 40% zatrudnionych poza rolnictwem. Obejmuje on miasto Przemyśl (42,5%) i sąsiadujące z nim gminy: Medyka (58,8%), Żurawica (58%), Orły (42,9%) oraz miasto Radymno (48,9%).

Dużym zatrudnieniem w usługach rynkowych cechuje się też gmina Krasne (43,6%) położona w pobliżu Rzeszowa, na której terenie lokuje się liczne hipermarkety (ryc. 7).

3. Sytuacja na rynku pracy

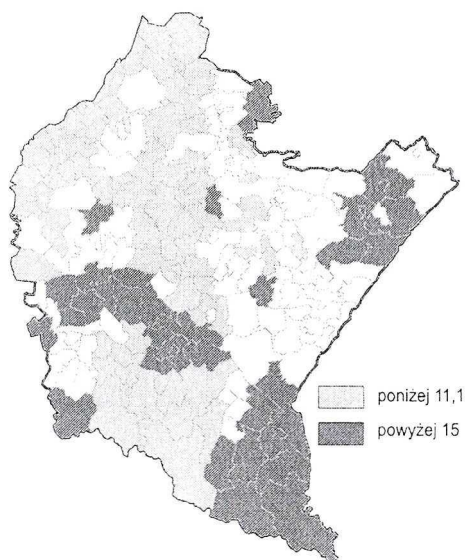
Konsekwencją przeobrażeń społecznych i gospodarczych w regionie jest występujące bezrobocie. Podjęto więc analizę tego problemu w poszczególnych gminach województwa w celu określenia obszarów, gdzie poziom bezrobocia jest najbardziej dotkliwy dla mieszkańców oraz wyodrębnienia gmin, gdzie bezrobocie jest najmniej szkie w stosunku do średniej wojewódzkiej.

W 2006 r. w woj. podkarpackim zarejestrowanych było 145,2 tys. bezrobotnych, co stanowiło 6,3% wszystkich bezrobotnych w Polsce (ryc. 8). Stopa bezrobocia wynosiła 16,4% i była o 1,6 pkt. wyższa niż w kraju (Polska 14,8%). Natomiast dla zobrazowania problemu bezrobocia w gminach można tylko posłużyć się wskaźnikiem bezrobocia obliczonym jako udział bezrobotnych w ludności w wieku produkcyjnym dla danej gminy⁸. Dla woj. podkarpackiego wskaźnik ten wynosił 11,1.

Na 159 gmin w woj. podkarpackim w 32 gminach występuje bardzo wysokie bezrobocie, gdzie wartość wskaźnika wynosi powyżej 15. Najbardziej dotknięte tym problemem są gminy wiejskie przylegające do granicy z Ukrainą. Na tych obszarach w okresie PRL funkcjonowały Państwowe Gospodarstwa Rolne założone po przesiedleniu ludności podczas akcji „Wisła”. Z tego wschodniego pasa przygranicznego wyłamują się tylko gminy położone w pobliżu przejść granicznych, do których dochodzą najważniejsze szlaki transportowe przecinające województwo. Jednak bezrobocie na tych terenach nie jest niskie, lecz utrzymuje się na przeciętnym, dla województwa, poziomie. Bliskość granicy i możliwość jej swobodnego przekraczania od początku lat 90. złagodziła występujący tam problem bezrobocia dzięki dynamicznemu rozwojowi handlu przygranicznego.

Najwyższe bezrobocie występuje w gminach bieszczadzkich, takich jak: Lutowska (19,3), Czarna (17,1), Ustrzyki Dolne (15,1), Solina (17,3), Baligród (18), Olszanica (16,7),

⁸ Stopa bezrobocia liczona jest przez GUS na poziomie województw i powiatów.

Ryc. 8. Bezrobotni w woj. podkarpackim

Cisna (15) oraz gminach położonych peryferyjnie w stosunku do dużych miast, w pasie między Rzeszowem a Krosnem, Sanokiem i Jasłem. Są to prawie wszystkie gminy powiatu brzozowskiego: Brzozów (15,9), Domaradz (20,1), Dydnia (22,1), Jasienica Rosielna (15,6), Nozdrzec (19,6) oraz strzyżowskiego: Strzyżów (15,7), Czudec (17,6), Frysztak (16,2), Niebylec (16,5), Wiśniowa (19,8), a także północna i południowa część powiatu jasielskiego: Kołaczyce (17,5), Krempna (17,5).

Najniższy poziom bezrobocia występuje w miastach województwa w: Krośnie (6,9), Rzeszowie (7,2), Stalowej Woli (7,4), Mielcu (8,3), Sanoku (8,5), Leżajsku (9), Łańcucie (9,1), Tarnobrzegu (9,1), Nowej Dębie (9,6), Dębicy (10,3) i Nisku (10,4).

Natomiast w gminach wiejskich najniższe bezrobocie jest notowane w obszarze sąsiedztwa miast, w których ten wskaźnik nie przekracza średniej wartości dla województwa, wynoszący 11,1. Najwięcej takich gmin wiejskich i miejsko-wiejskich jest w okolicy Rzeszowa – Błażowa (9,7), Głogów Młp. (9,6), Tyczyn (8,9), Boguchwała (8,1), Krasne (9,8), Świlcza (8,4), Trzebownisko (9,2) oraz Mielca – Borowa (8,4), Czermin (9), Mielec (9,5), Padew Narodowa (7,6), Wadowice Górne (8,8), Gawłuszowice (10), a także Stalowej Woli – Pysznica (6,5), Radomyśl nad Sanem (9,3), Zaklików (9,8), Zaleszany (9,8) i Krosna – Krościenko Wyżne (8,5), Miejsce Piastowe (9), Wojaszkówka (9,2), Korczyn (9,7), Jedlicze (10), Chorkówka (10).

Ponadto, niski poziom bezrobocia charakteryzuje również dwa miasta i gminy uzdrowiskowe: Rymanów (8,7), Iwonicz Zdrój (9,4) oraz gminy powiatu sanockiego gdzie wskaźnik utrzymuje się w granicach średniej wartości wojewódzkiej 11,1.

4. Ruch budowlany

Zróznicowanie przestrzeni społeczno-gospodarczej województwa wyraża się w wyborze przez mieszkańców miejsca zamieszkania, co świadczy o atrakcyjności danego regionu. W tym celu dokonano analizy ruchu budowlanego w gminach województwa, określając obszary, które są dla mieszkańców najbardziej atrakcyjne jako miejsce zamieszkania.

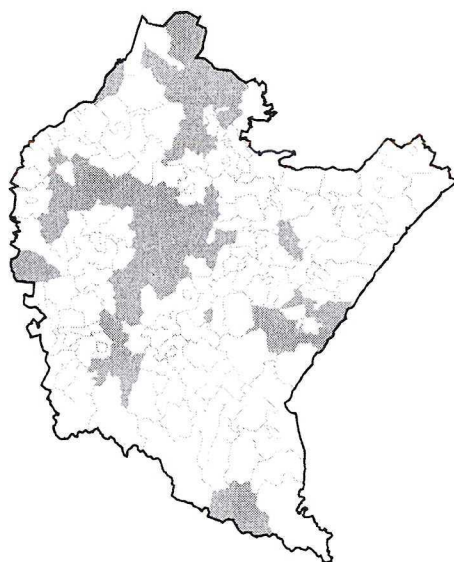
W woj. podkarpackim w 2006 r. oddano do użytkowania 4652 mieszkania, co uplasowało region na 12. pozycji w kraju. W porównaniu do 2000 r. nastąpił radykalny

wzrost budownictwa o +60,7%. Zdecydowana większość nowych mieszkań stanowią budynki indywidualne (72%).

Ruch budowlany mieszkańców w poszczególnych gminach regionu można określić liczbą mieszkań oddanych do użytkowania w przeliczeniu na 1000 ludności. Według tego wskaźnika średnia dla woj. podkarpackiego wynosi 2,2.

Najwyższy na Podkarpaciu ruch w zakresie budownictwa mieszkaniowego wykazują mieszkańcy Rzeszowa (6,1), Krosna (4,3) oraz otaczających te miasta gmin wiejskich. Wokół Rzeszowa najczęściej buduje się w gminach: Boguchwała (6,4), Tyczyn (5,5), Krasne (5,2), Głogów Młp. (4,3), Lubenia (2,9), Chmielnik (2,8), Świlcza (2,7), Trzebownisko (2,7) oraz gmina wiejska Łańcut (2,8), Czarna (2,4), Kolbuszowa (2,2). Natomiast wokół Krosna najwyższe wskaźniki budownictwa osiągają gminy: Krościenko Wyżne (4,4), Wojaszówka (2,7), Miejsce Piastowe (2,5) Chorkówka (2,6). Między Krosnem a Rzeszowem duża aktywność budowlana występuje w Strzyżowie (3,3) oraz w gminie Czudec (2,3). Szybko rozwija się także budownictwo w gminach wiejskich wokół Mielca – Mielec (3,7), Przecław (3,3), Niwiska (2,6), a także Stalowej Woli – Pysznica (4,9), Zaleszany (3,3), Zaklików (2,5) oraz Niska – Jarocin (93,9), Jeżowe (2,4), Ulanów (2,3). Podobna sytuacja dotyczy gmin wiejskich usytuowanych w pobliżu Przemyśla, gdzie intensywnie buduje się w gminie: Przemyśl (3,8), Krzywczy (3,3), Krasiczynie (3,1), Medyce (2,9) i Żurawicy (2,2) a także Jarosławia – Pawłosiów (3,5), Jarosław (2,5).

Znaczny ruch budowlany cechuje również mieszkańców uzdrowiska Iwonicz Zdrój (2,6) oraz gminy Cisna (5,4) (ryc. 9).

Ryc. 9. Ruch budowlany mieszkańców woj. podkarpackiego

5. Obszary wiejskie objęte semiurbanizacją

Na proces semiurbanizacji w woj. podkarpackim zasadniczy wpływ mają następujące warunki:

- odległość od największych miast w województwie, takich jak: Rzeszów, Dębica, Łańcut, Przemyśl, oraz Stalowa Wola, Mielec, Krosno, Jasło i Sanok;
- usytuowanie w pobliżu najważniejszych szlaków transportowych, tj. drogi krajowej nr 4 biegnącej przez południe Polski do przejść granicznych w Korczowej

i Medyce oraz drogi nr 28, która jest równoległa do drogi nr 4 i dociera do przejścia granicznego w Krościenku oraz w Medyce;

- bliskość przejść granicznych o znaczeniu gospodarczym, tj. Medyki i Korczowej (w Krościenku odbywa się tylko ruch osobowy ze względu na ograniczony tonaż pojazdów do 7,5 t. i brak odpraw fitosanitarnych)

Największa koncentracja gmin wiejskich, gdzie występują procesy semiurbanizacji występuje wokół Rzeszowa, są to: gm. Tyczyn, gm. Boguchwała, gm. Świlcza, gm. Trzebownisko, gm. Krasne, gm. Chmielnik, m.gm. Głogów Młp., gm. Łańcut, gm. Czarna. Na tym obszarze występują silne dodatnie migracje, wysoka przedsiębiorczość, niskie bezrobocie i najwyższa aktywność budowlana. Rozwój tych gmin zostanie wzmocniony budową parków naukowo-technologicznych, jeden już rozpoczął swoją działalność w gminie Trzebownisko.

Natomiast mniejsze skupiska gmin wiejskich, gdzie dokonuje się semiurbanizacja obejmują obszary położone w sąsiedztwie miast: Przemyśla – gminy Krasiczyn, Przemyśl, Medyka, Żurawica; Krosna – Krościenko Wyżne, Miejsce Piastowe, Korczyna; Mielca – Mielec, Borowa, Tuszów Narodowy, Wadowice Górne, Padew Narodowa; Dębicy – Dębica, Pilzno, Żyraków; Stalowej Woli – Pysznica i Zaleszany; Sanoka – Sanok.

W pobliżu niektórych miast występują gminy, które osiągają wysokie wartości niektórych wskaźników, co sygnalizuje, że zachodzą tam procesy związane z semiurbanizacją: Krosno – Wojaszówka, Chorkówka; Jasło – Kołaczyce, Skołyszyn, Dębowiec; Tarnobrzeg – Gorzyce; Jarosław – Pawłosiów, Jarosław; Przeworsk – Zarzecze, Przeworsk.

Zdecydowana większość gmin wiejskich o dokonujących się zmianach strukturalnych, jest usytuowana w sąsiedztwie miast, które leżą na trasie przebiegu drogi krajowej nr 4 oraz drogi nr 28.

Natomiast w północno-zachodniej części województwa niewiele gmin wiejskich wykazuje silne impulsy semiurbanizacji. Powodem tego jest występowanie bardzo licznych skupisk małych i średnich miast, położonych w niewielkiej odległości od siebie. Najwięcej gmin, w których zachodzą już zmiany strukturalne stanowi otoczenie Mielca. Jest to skutek funkcjonowania Specjalnej Strefy Ekonomicznej, która jako nieliczna w Polsce osiąga znaczne sukcesy.

Dużą rolę w procesie semiurbanizacji odgrywa też bliskość przejść granicznych z Ukrainą. Dzięki otworzeniu granicy dla swobodnego obrotu gospodarczego i przepływu osób gminy wiejskie uzyskały nowe możliwości rozwoju.

Pozytywną rolę w procesie semiurbanizacji odgrywają również takie czynniki, jak: walory uzdrowiskowe, atrakcyjność turystyczna i występowanie surowców naturalnych oraz lokalne tradycje przedsiębiorczości. Gminy wiejskie i miejsko-wiejskie zyskują dzięki nim nowe impulsy rozwoju.

Literatura

- Albert A., 1995, *Najnowsza historia Polski 1914-1939*. Warszawa.
- Kowalewski A., 2006, *Społeczne, ekonomiczne i przestrzenne bariery rozwoju zrównoważonego*. Instytut Rozwoju Miast, Kraków.
- Makiela Z., 2008, *Przedsiębiorczość regionalna*. Difin, Warszawa.
- Makiela Z., Fedan R., 2007, *Procesy metropolizacji w regionie podkarpackim Rzeszów-Lwów*. Biuletyn KPZK PAN, z. 230, Warszawa.
- Malikowski M., Sowa K., 1998, *Szanse i bariery rozwoju „Ściany Wschodniej” Polski*. WSP, Rzeszów.
- Malikowski M., Solecki S., 2007, *Przemiany przestrzenne w dużych miastach Polski i Europy Środkowo-Wschodniej*. Kraków.
- Regionalny program operacyjny województwa podkarpackiego*, Zarząd Województwa Podkarpackiego, Rzeszów 2007.
- Rocznik Statystyczny Województwa Podkarpackiego 2007*.
- Sobała-Gwosdz A., 2005, *Ośrodki wzrostu i stagnacji w województwie podkarpackim*. UJ, Kraków.
- Węclawowicz. G., et al., 2006, *Przestrzenne zagospodarowanie Polski na początku XXI wieku*. PAN, Warszawa.